

Tomáš Klír

ZÁNIK A PUSTNUTÍ VENKOVSKÝCH SÍDLIŠŤ V POZDNÍM STŘEDOVĚKU

Chebsko a Slavkovský les



Zánik a pustnutí venkovských sídlišť v pozdním středověku CHEBSKO A SLAVKOVSKÝ LES

Tomáš Klír

Recenzovali

Prof. Dr hab. Mateusz Goliński

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.



EVROPSKÁ UNIE
Evropské strukturální a investiční fondy
Operační program Výzkum, vývoj a vzdělávání



Tato práce vznikla za podpory projektu „Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě“, reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/000073, financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj a řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Projekt je realizován v rámci výzvy Excelentní výzkum a jeho výstupy jsou určeny pracovníkům výzkumných organizací a studentům doktorských studijních programů.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Praha 2023

Redakce Magdaléna Smějsíková
Obálka, grafická úprava a sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2023
© Tomáš Klír, 2023
ISBN 978-80-246-5103-3
ISBN 978-80-246-5141-5 (pdf)



Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz





Dance, Tomáškově a mým rodičům

◀ **Lipová (Lindhau).** Mlýnský náhon s kolem na svrchní vodu (1904). Archaická krajina a stavby chebského venkova, přitahující amatérské fotografy na přelomu století.

Obsah

Abstrakt	8
Abstract	9
I. OBECNÁ VÝCHODISKA	15
1. Úvod	16
2. Stav výzkumu	20
II. CHEBSKO	33
3. Přírodní prostředí	34
4. Historický přehled	39
5. Pustnutí na Chebsku a v přilehlých regionech	41
6. Středoevropské paralely	46
7. Městské teritorium	55
8. Severovýchodní Smrčiny	76
III. SLAVKOVSKÝ LES	97
9. Osídlení Slavkovského lesa	98
10. Vsi na Žabím potoce	109
11. Sídelní formy	123
12. Identifikace a lokalizace zaniklých vsí	131
13. Přírodní podmínky	135
IV. ZANIKLÝ SCHWARZENBACH	139
14. Obecná východiska	140
15. Celková charakteristika lokality	142
16. Formační procesy	144
17. Zaměření, popis a klasifikace jednotlivých objektů	154
18. Rozbor a interpretace antropogenních povrchových tvarů	180
19. Identifikace dvorů	185
20. Podoba dvorů a sociální interpretace	204
21. Artefakty – motte – komunikační síť	206
22. Plužina	211
23. Sociální struktura a velikost vsí	231
24. Ekonomický potenciál a agrosociální systém	234
25. Pustnutí a zánik	247
Shrnutí a závěr	251
Table of Contents	257
Summary and Conclusion	258
Prameny	267
Bibliografie	269
Jmenný rejstřík	285
Věcný rejstřík	295
Plány povrchových tvarů 17.1.–17.23.	305
Celkové plány 1–7	328

Abstrakt

Zaniklá venkovská sídliště a rozsah pustnutí jsou jedním z nejcennějších indikátorů adaptability a odolnosti předindustriálních komunit. S tímto prizmatem přistupujeme k Chebsku a Slavkovskému lesu v pozdním středověku. První část studie podává přehled o zaniklých vsích v oblasti tzv. historického Chebska a přiléhající části Slavkovského lesa (sekce I–II). Ukazuje na kontrast mezi horskými oblastmi, v nichž významná část sídlišť v pozdním středověku zanikla, a Chebskou pávní, která pustnutí a kontrakci zemědělských ploch v tomto období téměř nepoznala. V intenzivním pustnutí a zániku vsí v horských oblastech spatřujeme adaptaci na nepříznivé agroklimatické podmínky, spojenou s ústupem obilnářství a extenzifikací zemědělské výroby. Nezbytným předpokladem pustnutí přitom byla neregulovaná lokální migrace, neboť právě ta umožnila vylidnění zemědělsky méně atraktivních zón. Zánik několika drobných sídlišť a samot v Chebské pánci vysvětlujeme jiným způsobem, a to komercionalizací zemědělské výroby.

Druhá část studie prezentuje výsledky výzkumu zaniklé středověké vsi Schwarzenbach ve Slavkovském lese, v okrese Cheb (sekce III–IV). Na základě povrchových reliktních dochovaných v intravilánu a fosilních mezních pásů v hospodářském zázemí rekonstruujeme sídelní formu, velikost, sociální profil a ekonomický potenciál vsi v pozdním středověku. Na Schwarzenbach hledíme optikou sociálních dějin a vnímáme ho jako reprezentanta venkovských sídlišť situovaných v horských oblastech v období před intenzivním rozvojem hornických aktivit. Dokládáme, že ekonomické možnosti Schwarzenbachu byly obdobné jako jiných vsí v totožné horské ekozóně, ale slabší než v sousední Chebské pánci. Vylidnění a zánik vsi proto primárně spojujeme nikoliv s ekologickými podmínkami a environmentálními výkyvy, ale opět s mechanismy geografické mobility rolnictva v období pozdní středověké populační stagnace.

Studie má v mnoha ohledech experimentální a jedinečný charakter, neboť kombinuje sociálně-ekonomickou a sídelně-historickou analýzu, výsledky tradičního geodeticko-topografického průzkumu a analýzu příslušných agrárních reliktních na základě mimořádně kvalitních LiDAR snímků. Testován je tak interpretační potenciál velkého množství pramenů, které byly dosud vyhodnocovány zpravidla izolovaně. Díky tomu lze klást poměrně složité otázky, nalézat nové metody, nabízet odpovědi a formulovat hypotézy pro další výzkum.

Abstract

Deserted rural settlements and the extent of abandonment are one of the most valuable indicators of the adaptability and resilience of pre-industrial communities. With this prism, we approach the Cheb region and Slavkov Forest in the late Middle Ages. The first part of the study provides an overview of the deserted villages in so-called historical Cheb region and the adjacent part of the Slavkov Forest (sections I–II). It shows the contrast between the mountain areas, in which a significant part of the settlements was abandoned in the late Middle Ages, and the Cheb Basin, which hardly saw the abandonment and contraction of agricultural areas during this period. In the intense abandonment of villages in mountainous areas, we see adaptation to unfavorable agro-climatic conditions, associated with the retreat of cereal crops and the extensification of agricultural production. Unregulated local migration was a necessary prerequisite for the release, as it enabled the depopulation of agriculturally less attractive zones. We explain the abandonment of several small settlements and isolated farmsteads in the Cheb Basin in another way, namely the commercialization of agricultural production.

The second part of the study presents the results of the research of the deserted medieval village Schwarzenbach in the Slavkov Forest (sections III–IV). Based on the surface relics preserved in the village residential area and the fossil boundary strips in the former ploughland, we have reconstructed the settlement form, size, social profile, and economic potential of the village in the late Middle Ages. We look at Schwarzenbach through the lens of social history and perceive it as a representative of rural settlements located in mountainous areas in the period before the intensive development of mining activities and early modern dual economy. We demonstrate that the economic possibilities of Schwarzenbach were like those of other villages in the same mountain ecozone, but weaker than in the neighbouring Cheb Basin. Therefore, we primarily associate the depopulation and abandonment of the village not with ecological conditions and environmental fluctuations, but again with the mechanisms of geographical mobility of the peasantry in the period of late medieval population stagnation.

In many ways, the study has an experimental and unique character, as it combines socio-economic and settlement-historical analysis, the results of a traditional geodetic-topographical survey and the analysis of relevant agrarian relics based on extremely high-quality LiDAR images. In this way, the interpretive potential of a large number of sources, which until now have usually been evaluated in isolation, is tested. Thanks to this, relatively complex questions can be asked, new methods can be found, answers can be offered and hypotheses can be formulated for further research.

Poděkování

Myšlenka propojit výzkum zaniklých středověkých vsí a aktuální poznávací koncepty sociálních dějin se zrodila v univerzitních seminářích, během četných debat i zahraničních badatelských pobytů. Z tohoto hlediska jsem velmi zavázán zvláště paní prof. Sheilagh Ogilvieové (Oxford), panu prof. Eduardu Maurovi (Praha), panu prof. Karlheinz Hengstovi (Chemnitz), panu prof. Janu Klápštěmu (Praha) a panu prof. Josefu Žemličkovi (Praha).

Výzkum zaniklého Schwarzenbachu a zpracování výsledků vychází z kolektivního úsilí pracovníků a studentů Ústavu pro archeologii Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a také partnerských institucí. Zvláštní poděkování patří PD Dr Hauke Kenzlerovi a Dipl. Ausgrabungssing. Brittē Zieglerové, M.A. (Bamberg), dr. Ondřeji Malinovi (Loket), Mgr. Martinu Volfovi (Most), dr. Janu Horákovi (Hradec Králové), dr. Janu Hasilovi (Praha), dr. Martinu Janovskému a Mgr. Viktorii Janovské (Praha). Rukopis by nemohl vzniknout bez kolegiální podpory medievistů na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a také pracovníků Státního okresního archivu v Chebu. Dík za cenné komentáře patří oběma recenzentům a rovněž pracovníkům nakladatelství Karolinum, kteří se ujali nesnadné přípravy tiskové podoby rukopisu. Velmi děkuji také mé trpělivé rodině.

Finální verze rukopisu vznikla za podpory projektu *Kreativita a adaptabilita jako předpoklad úspěchu Evropy v propojeném světě* (reg. č.: CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_019/0000734 financovaného z Evropského fondu pro regionální rozvoj). Interně je afiliován k programu Progres Q07 (*Centrum pro studium středověku*) a Cooperatio Literatura (Medievistika).

Studie využila databázi *Czech Medieval Sources online*, kterou poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná MŠMT ČR (projekt č. LM2018101).

Uživatelská poznámka

Literaturu citujeme podle zvyklostí Českého časopisu historického. Na závěr studie připojujeme seznam pramenů a literatury, která je řazena podle jmen autorů a názvů prací, nikoliv podle roku vydání.

Do textu jsou zařazeny tabulky a obrázky, jež jsou číslovány průběžně v rámci kapitol. Za seznamem literatury následuje konvolut celkových plánů a plány jednotlivých povrchových tvarů ke *kapitole 9* ve formátu A4. Přílohy mají povahu exkurzů, které jsou ke stažení online na webových stránkách nakladatelství Karolinum. Každý z exkurzů má samostatný seznam pramenů a literatury. Autorem *exkurzu X* je Hauke Kenzler, *exkurzu XI* Ondřej Malina, na *kapitole 21.1.* se podílel Martin Volf.

Jména lokalit ležících na území České republiky uvádíme v textu v současné úřední podobě (česká jména), v případě potřeby v závorce nebo za lomítkem doplňujeme jejich historická německá jména. V přílohách a na mapách uvádíme přednostně německá jména.

Kapitoly 1–7 jsou originální, ostatní vychází z prvního dílu nepublikované habilitační studie *Sociální mobilita rolnictva a procesy pustnutí v pozdním středověku*, předložené autorem roku 2018 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Ve starších publikačních výstupech autora má částečnou paralelu *kapitola 8.2., 17 a exkurz IX*.¹ Pokud není uvedeno jinak, autorem obrázků a plánů je autor studie.

Předělové fotografie zobrazují venkovské prostředí Chebska a přilehlé části Loketska, jak ho zachytili místní fotografové a amatérští fotografové mezi lety 1889–1910.² Navazujeme jimi na soubor publikovaný ve studii *Rolnictvo na pozdně středověkém Chebsku*.³

Na obálce je reprodukován snímek rokle pod hradem v Ostrohu u Chebu, s tzv. Panským mlýnem zničeným mohutnou povodní dne 19. června 1889.⁴

¹ Kap. 8.2.: T. KLÍR, *Procesy pustnutí*, s. 717–724; T. KLÍR, *Rolnictvo*, s. 468–500; kap. 17: T. KLÍR – H. KENZLER, *Srovnávací studium*; exkurz IX: T. KLÍR, *Agrarsysteme*.

² Srov. Z. ČERNÝ, *Příznivé světlo*.

³ T. KLÍR, *Rolnictvo*, předělové fotografie.

⁴ Ar Cheb, fond č. 770 – Haberzettlova sbírka fotografií, inv. č. 444, sign. 25.8.; fotografováno 1891.

Zkratky

- AG – Archiv Geofond, Česká geologická služba
Ar Cheb – Státní oblastní archiv Plzeň – Státní okresní archiv Cheb, fond Město Cheb
CO – císařský otisk plánu stabilního katastru
dt. – dedit
gr. – groše (pokud není uvedeno jinak, pražské groše)
Mg – Morgen (orné jitro); srov. míry
mhd. – středohornoněmecký
NA – Národní archiv
Q_{x-y} – kvocient pustnutí
ss – kopy (zpravidla kopy pražských grošů)
Tgw – Tagwerk (luční jitro); srov. míry
ÚAGK – Ústřední archiv geodézie a katastru
- [. . .] – rozvedení písarských zkratk
<. . .> – škrtnutý text
>. . . < – plná transliterace pasáže středověké písemnosti

(viz též *Prameny, zkratky archivních fondů*)

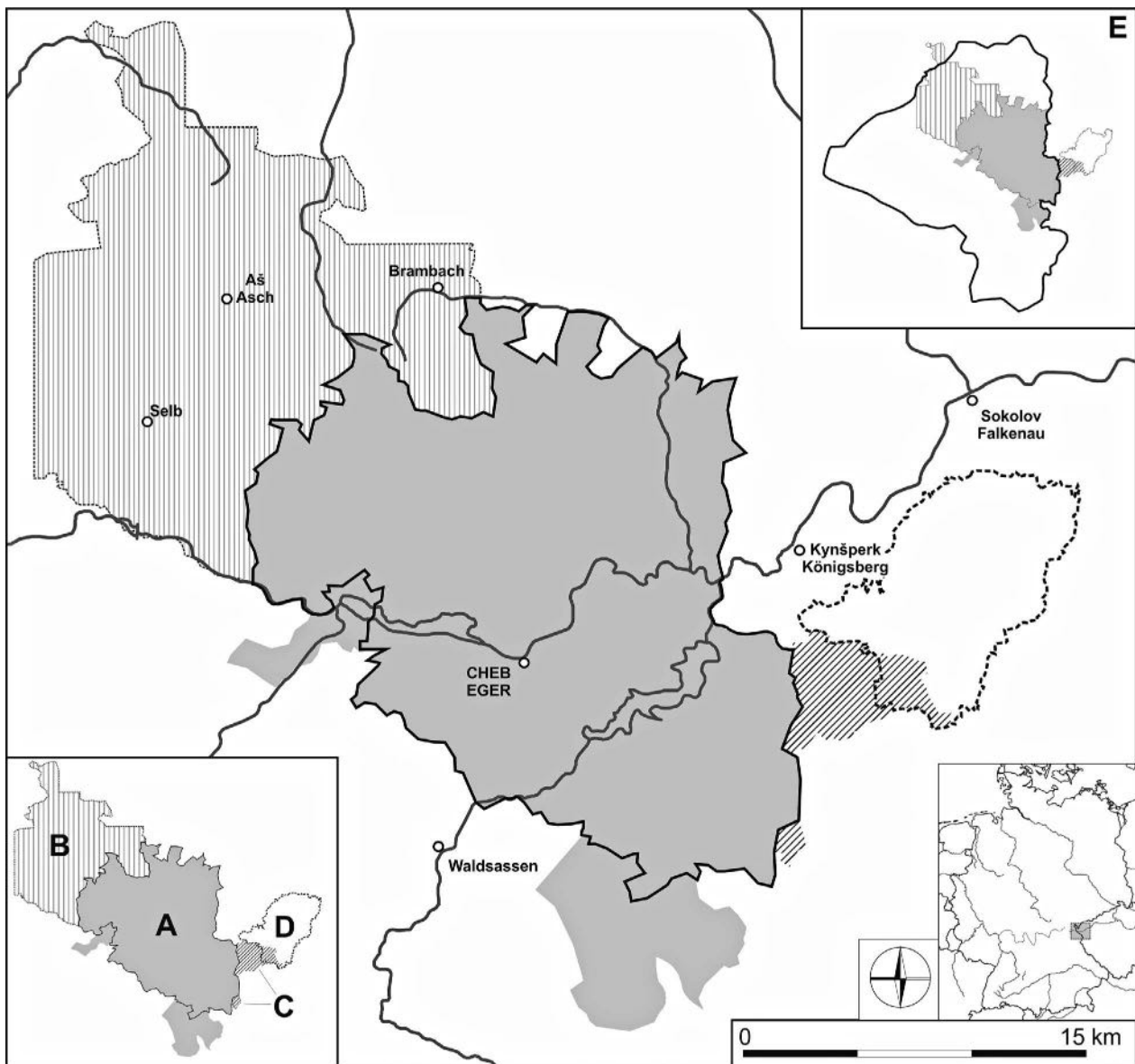
Míry

korec	česká míra ssutého obilí, přeneseně i násevková a plošná míra; cca 93,6 litru
kár	Khar, Khor, Kar chebská míra ssutého obilí (cca 3 české korce), přeneseně i násevková a plošná míra 1 kár žita = 297 litrů 1 kár ovsu = 308 litrů
lán	plošná míra; v této studii 60 českých korců (30 německých jiter); cca 18 ha
Morgen	orné jitro; cca 0,57 hektaru
Tagwerk	luční jitro; cca 0,57 hektaru

(F. A. SLAVÍK, *O popisu Čech*, s. 79–80; J. PEKAŘ, *České katastry*, s. 217; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 100–101; R. LANGHAMMER, *Waldsassen*, s. 155; R. SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 235; J. STEINER, *Alte Masse*; T. KLÍR et al., *Knihy*, s. 155–156.)

Na pozdně středověkém Chebsku byly zemědělské plochy počítány podle denního úkolu. Tj. na denní práci, kterou bylo třeba k zorání polí párem koní („morgen“) nebo pro senoseč na lukách („tagwerk“). Rozlišování mezi morgen a tagwerk se postupně vytratilo, a pole byla již koncem 15. století počítána převážně rovněž na tagwerk (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). Vše svědčí pro to, že morgen i tagwerk byly plošně víceméně ekvivalentní. V 18. století se na Chebsku orné plochy počítaly již podle výsevku, tedy na káry (J. PEKAŘ, *České katastry*, s. 217; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 100–101).

Plošná velikost morgen a tagwerk není známa a pravděpodobně kolísala. V západních Čechách byla ve 14. století známa tzv. německá morgen, která odpovídala dvěma českým jednotkám zvaným „korec“ (cca 0,57 ha; A. SEDLÁČEK, *Míry*, s. 43; P. MAŤA – M. DRAGOUN, *Lán*, s. 104–107). V Horních Frankách (oblast Bayreuth a Wunsiedel) byla v 17. až 19. století rozlišována tagwerk staré a nové míry. Stará tagwerk byla větší než nová tagwerk (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). Plošný rozsah blíže nespecifikovaných tagwerk se v Horních Frankách od 16. do počátku 19. století pohyboval mezi 0,39 a 0,53 ha. Roku 1811 byla zavedena standardizovaná bavorská tagwerk (0,34 ha), označovaná rovněž jako nová (F. W. SINGER [ed.], *Das Landbuch*, s. 115). V 17. století byla uváděna tagwerk jako míra polí i luk na Loketsku. V přepočtu bylo vyséváno na jedno tagwerk 0,7–3,5 českých korců, v 80 % případů 0,8–2,2 korců. Historici proto pracovali s průměrem 1,5 českých korců (F. A. SLAVÍK, *O popisu Čech*, s. 79–80; R. SCHREIBER, *Der Elbogener Kreis*, s. 235). V této monografii se přikláníme k tomu, že zaprvé chebská morgen odpovídala dvěma českým korcům (tedy 0,57 ha), a zadruhé že morgen i tagwerk byly plošně ekvivalentní.



Obrázek 1. Přehled zájmových území.

Poznámka: **A** – jádro chebského městského státu kolem roku 1450 (šedě) a jeho území situované v rámci dnešní ČR (plná čára), analyzováno v *kap. 7*; **B** – severovýchodní Smrčiny, analyzováno v *kap. 8*; **C** – vsi na tzv. Žabím potoce, analyzováno v *kap. 10*; **D** – vsi v severozápadní části Slavkovského lesa, analyzováno v *kap. 11*; **E** – tzv. historické Chebsko, analyzováno v *kap. 3–5*.

I. OBECNÁ VÝCHODISKA

1. Úvod

Formulace problému

Výzkum procesů pustnutí a zániku venkovských sídlišť již dávno ztratil svou autonomii a stal se jedním z významných nástrojů pro poznání povahy předindustriálních společností. Populační pokles, emigrace, degradace půd, zmenšení kultivovaných ploch a zánik sídlišť jsou dnes vnímány jako klíčový indikátor snadno zranitelných komunit, které nebyly schopné se flexibilně adaptovat na krizové momenty, jimž periodicky čelily.⁵ Význam studia orientovaného na zaniklá sídliště a osídlení jako celek přitom roste směrem do hlubší minulosti, pro kterou chybí písemné prameny, jež by poskytly potřebná demografická a ekonomická data.

Předkládaná studie vznikla jako součást komplexního výzkumu středověkého Chebska. Tento region, situovaný v chladné krajině na horní Ohři a sevřený vylidněnými horskými masivy, nevybíráme náhodně. Aktuálně probíhající výzkumy v chebském archivu postupně odhalují a zpřístupňují pramennou základnu, jež je v rámci zaalpské části Evropy unikátní, a to svým rozsahem i strukturou. Díky této konstelaci je možné usilovat o analýzu dosud jen málo známých sociálních, ekonomických a demografických charakteristik pozdně středověké populace a směřovat k porozumění společenským změnám na prahu raného novověku. Zvláště přitažlivá je možnost poznání míry odolnosti a s ní spojených adaptačních strategií. Středověká společnost se z dnešního pohledu jeví jako mimořádně úspěšná, neboť se dokázala vyrovnat s krizovými momenty, jež nutně musely přijít po období velké proměny na prahu vrcholného středověku a následném dlouhodobém růstu. Společnost se stala příliš rigidní, strnulou a snadno zranitelnou, což zaznamenáváme v průběhu 14. století a někde ještě později. Nastupující pozdní středověk nebyl epochou kolapsu, ale charakterizovalo ho rozvolnění, růst flexibility a s tím související proměna kulturní krajiny. Prezentovaný výzkum zaniklých středověkých sídlišť představuje archeologický a geografický příspěvek k tomuto celoevropsky koncipovanému mediévistickému výzkumu.

Konkrétní otázka zní, zda na pozdně středověkém Chebsku došlo k tomu typu zániku sídlišť, jenž byl spojen s kontrakcí zemědělských ploch. Naším cílem je získat základní přehled o rozsahu pustnutí a rozdílech v jeho chronologickém i geografickém rozložení. Ptáme se, zda existovaly rozdíly mezi teritoriem chebského městského státu, které zahrnovalo především zemědělsky relativně příznivou Chebskou pánev, a okolními horskými regiony.

Snažíme se upřesnit velikost zaniklých sídlišť, jejich podobu a vazby na přírodní podmínky, sociální souvislosti pustnutí a také identifikovat potenciální ekonomické a ekologické slabiny. Podstatnou část práce tvoří případová studie zaniklého Schwarzenbachu ve Slavkovském lese. V tomto ohledu navazujeme na problematiku osídlení horských oblastí, z nichž mnohé se v raném novověku transformovaly na demograficky, sociálně a ekonomicky mimořádně progresivní zóny, jež významně přispěly k závratnému evropskému růstu. Tento fakt si uvědomujeme právě dnes, kdy se evropské horské oblasti vylidňují a jsou stále více marginalizovány politicky i ekonomicky.⁶

Jednou z ambicí studie je také propojení dvou poznávacích sfér, které se v posledních dekádách vzájemně vzdalují. Na jedné straně to je archeologie, jež svůj pohled soustředí na konkrétní lokality a jejich environmentální kontext, a na druhé sociální a ekonomické dějiny, které usilují o poznání společnosti jako celku.

Osnova

Studii dělíme na čtyři hlavní sekce. První podává přehled sociálně-ekonomických přístupů ke studiu procesů pustnutí a z tohoto hlediska rovněž krátce bilancuje archeologii venkovského prostředí v České republice (*kap. 2*).

Ve druhé sekci se věnujeme oblasti tzv. historického Chebska, nejdříve rámcovým přírodním podmínkám a historickému kontextu (*kap. 3–4*). Následně sledujeme výskyt zaniklých vsí v písemných pramenech 13.–15. století na celém pozorovaném území. Upozorňujeme na kontrastní rozdíly mezi Chebskou pávní, která téměř vůbec nepoznala pustnutí, a již vůbec nekontrakci zemědělských ploch, a přilehlými horskými oblastmi, v nichž byl zánik vsí markantní a charakteristický pro krátké období v posledních dekádách 14. století (*kap. 5*). Na základě širšího srovnání ukazujeme, že v tomto ohledu Chebsko sledovalo vzorec západní části střední Evropy, nikoliv zemí Koruny české (*kap. 6*). Poté svůj pohled obracíme k Chebské pávní a blízkým pahorkatinám, které v 15. století tvořily teritorium chebského městského státu. Formou katalogu představujeme všechna známá zaniklá sídliště ze 14.–15. století, detailně analyzujeme jejich sociální kontext a vliv komercializace na zánik usedlostí (*kap. 7*). Podobně postupujeme i v následné kapitole věnované severovýchodní části Smrčín, pro kterou se dochovala vynikající pramenná evidence z let 1392–1417. Nápadná je vazba zaniklých vsí na okraj sídelní sítě, kde enklávy orných ploch vždy prostu-

⁵ D. R. CURTIS, *Coping*, s. 1–23.

⁶ Např. A. M. STAGNO, *Investigating*.

povaly skrz zalesněné zóny. Sledován je i význam lokální migrace a koncentrace osídlení do lokalit s vyšší mírou centrality (kap. 8).

Třetí sekce se zabývá Slavkovským lesem, a to s cílem poznat sídelně-historický kontext případové lokality Schwarzenbach. Nejprve se zabýváme osídlením a lokálními lenními i majetkovými poměry (kap. 9). Následná kapitola upozorňuje na pozoruhodný mikroregion při západním okraji Loketska, tzv. oblast Žabího potoka (Krottenbach), která byla v mnoha aspektech provázána s teritoriem chebského městského státu. Chebští měšťané zde ovládali vrchnostenská i nižší jurisdikční práva a rolníci byli integrováni do chebského místního trhu (kap. 10). Kontextuální pohled rozvíjíme analýzou sídelních forem v západní části Slavkovského lesa (kap. 11). Samostatné kapitoly se věnují identifikaci a lokalizaci zaniklých vsí v západní části Slavkovského lesa a přírodním podmínkám mikroregionu tzv. Žabího potoka (kap. 12–13).

Zaniklý Schwarzenbach je pojednán ve čtvrté sekci, a to tradičním způsobem publikace výsledků geodeticko-topografického průzkumu (kap. 14–21). Soustředěná pozornost je věnována problematice geneze povrchových tvarů, neboť sídelní reliktů v areálu zaniklého Schwarzenbachu jsou extrémně nenápadné a dokumentovatelné jsou v podstatě jen zahlazené svahové odřezy (kap. 16). V samostatné kapitole vyhodnocujeme a interpretujeme terénní reliktů zaniklé plužiny, jejíž podobu se podařilo plně rekonstruovat díky rozboru LiDAR dat, jimiž se zabýval Ondřej Malina (kap. 22). Na základě poznatků o podobě intravilánu a plužiny je modelována velikost a sociální struktura Schwarzenbachu (kap. 23). Díky modelům vytvořeným na základě raně novověkých dat se pokoušíme i o charakteristiku jeho ekonomického potenciálu a agrosociálního systému (kap. 24), což vede k diskusi o příčinných souvislostech jeho zániku (kap. 25).

Poslední sekce shrnuje poznatky dosažené analýzou chebského městského teritoria, severovýchodní části Smrčin, západní části Slavkovského lesa a zaniklého Schwarzenbachu do jednotného celku.

Sledované území

Ve druhé sekci se pohybujeme v rámci tzv. historického Chebska, tedy v Chebské pánvi, Nábsko-odravské brázdě a přilehlých partiích Hornofalckého/Českého lesa, Smrčin a Krušných hor. Těžiště našeho zájmu leží na území tzv. říšské zástavy a území, které podléhalo chebské zemské berni. Některé problémy řešíme i v menším měřítku metodou vzorku. Ve třetí a čtvrté sekci svůj pohled přesouváme do západní části Slavkovského lesa, jehož území sice formálně patřilo k českému Loketsku, s Chebskou pánví ale

bylo sociálně, ekonomicky i kulturně provázáno stejně jako všechny ostatní přilehlé horské regiony.

Na tomto místě je třeba vysvětlit zvláště pojem tzv. historického Chebska. Středověké Chebsko jako administrativní útvar bylo vytvořeno teprve v první polovině 12. století a jeho následný růst spočíval v připojování center nižšího řádu ležících v postupně osidlovaných mikroregionech, často podél významných komunikačních koridorů. Vlastivědné bádání ztělesněné chebským archivářem Heinrichem Gradlem (1842–1895) nicméně vycházelo z představy o existenci ostře vymezené mocenské praenklávy, která existovala již před 12. stoletím a z níž byly jednotlivé části následně oddělovány. Lze říci, že tzv. historické Chebsko bylo uměle vytvořeno historiografy takřka podle modelu národního státu a jeho dějiny konceptualizovány jako *Minderung des Egerlandes*.⁷ Základem pro určení původního geografického rozsahu se stalo nejstarší vymezení církevních administrativních obvodů, které bylo Gradlovi známo – konkrétně řezenských děkanátů Wunsiedel a Cheb v roce 1438. Nicméně Gradlův předpoklad o stabilitě církevně-administrativních hranic se později nepotvrdil, neboť písemnosti ze 13.–14. století, objevené či publikované až po jeho smrti, ukázaly územní proměnlivost církevní organizace a neexistenci pevné jižní hranice oddělující tzv. historické Chebsko od zbytku Nordgau.⁸ Koncept tzv. historického Chebska se v historiografii přesto nadále udržuje jako efektivní poznávací nástroj, neboť velká část Gradlem vymezeného území skutečně vykazovala mnoho společných rysů a historických vazeb, do velké míry samozřejmě geograficky podmíněných. Pro tzv. historické Chebsko je navíc k dispozici soustavně sesbíraná pramenná základna v podobě regest (do 1322) a také historická syntéza.⁹ Obě tato Gradlova zásadní díla sloužila rovněž jako základní konstitutivní prvky celého historického konstruktů, který do české historiografie přenesl krátce po vydání *Geschichte des Egerlandes* (1893) a Gradlově smrti (1895) Jaromír Čelakovský (1897).¹⁰ Oblast tzv. historického Chebska je tak sice pozdním historiografickým konstruktů, nicméně právě díky ucelené pramenné základně a soustavnému badatelskému zájmu je vhodnou platformou pro soustředěný mediévistický výzkum.

⁷ H. GRADL, *Die Minderung*; ME, s. IX–XXII. Srov. J. HASIL, *Chebsko*, s. 41–57.

⁸ H. STURM, *Egerländer Pfarreien*; H. STURM, *Districtus*, s. 94–111; W. FINK, *Beiträge*; J. B. LEHNER, *Ein Pfarreienverzeichnis*; J. B. LEHNER, *Beiträge*; srov. T. KLÍR et al., *Knihy*, s. 22–24.

⁹ ME; H. GRADL, *Geschichte*.

¹⁰ J. ČELAKOVSKÝ, *Cheb*.

Terminologická poznámka

Evropská krajina je prostoupena pozůstatky zaniklých vsí a samot, které se hromadily zvláště v pozdně středověkém období (1350–1450). Novověká společnost pustnutí obdobného rozsahu a zasahující všechny regiony již nepoznala.

Kvantitativní údaje charakterizující rozsah zániku sídlišť jsou často zavádějící, neboť závisí na délce sledovaného období a také typu sídlišť. Vysoká čísla jsou někdy dána tím, že v databázích jsou smíšeny opuštěné raně středověké sídelní areály a zaniklé vsi mladšího středověku, popřípadě data pochází z regionů s drobnými sídlišti a zahuštěným sídelním vzorcem. Vyrovnanější výsledky proto poskytují detailnější pohledy, jež evidují nejen zaniklá sídliště jako celek, ale také jednotlivé opuštěné usedlosti nebo zemědělské parcely.

Na základě vlastivědných soupisů a toponomastických lexikonů můžeme odhadovat, že v Čechách zanikla přibližně sedmina vrcholně středověkých venkovských sídlišť (*obr. 1.1.*),¹¹ na Moravě to byla snad pětina¹² a na území dnešního Německa jako celku rovněž pětina.¹³ Na regionální úrovni však existovaly výrazné kontrasty, někde byl podíl zaniklých sídlišť minimální, nepřekračující několik procent, jinde představoval více než čtyři pětiny celku.¹⁴ Platí, že čím menší máme měřítko, tím větší kontrasty mezi regiony vidíme. Spolehlivé kvantitativní údaje pro jednotlivé regiony je však velmi obtížné získat, a to nejen kvůli různě kvalitní pramenné základně a stavu výzkumu, ale i rozdílným metodickým přístupům.¹⁵ Naše poznání se proto opírá v prvé řadě o regionální studie a vzájemně srovnatelné případy. Mezi ně se chce zařadit i předkládaná monografie.

Přes svůj ohromující rozsah pozdně středověké pustnutí našlo jen málo konkrétních ohlasů v soudobých písemných pramenech. Narativní prameny sice často uváděly záští, válečná plnění a vylidnění v důsledku epidemií a hladomorů, postižená sídliště však obvykle nebyla autory konkrétně jmenována, a proto lze jen těžko odlišit popis reality od soudobých topoi. Bližší poznání příčinných souvislostí nám v těchto pramenech uniká, a neobejdeme se proto bez hlubší analýzy.

Ve středověkých a novověkých písemných pramenech se lze v různých jazycích setkat se slovem „pustý“. To mohlo označovat sociální úhor nebo pustou nemovitost v užším slova smyslu. Oba termíny je třeba na tomto místě vysvětlit a precizně definovat.¹⁶

Každé sídliště nebo usedlost v minulosti stejně jako dnes čelily přirozeným demografickým a sociálně-ekonomickým cyklům, které byly odděleny náhlými zlomy jako smrt, svatba nebo stěhování. Tyto zlomy nemusely být z rozmanitých příčin ihned překonány a usedlosti s příslušnou půdní výbavou zůstávaly různě dlouhou dobu neosazené, opuštěné. Sociální a kulturní geografie proto někdy hovoří o tzv. sociálních úhorech (*Sozialbrache*), s nimiž se v dlouhodobém měřítku setkáváme u všech sídlišť.¹⁷ Se sociálními úhory se mohla potýkat i ekonomicky silná sídliště, neboť dočasné neobsazení usedlostí záviselo také na sociokulturních a demografických faktorech. Přesto lze horší překonávání zlomů a dlouhodobé sociální úhory ve větší míře očekávat u sídlišť ekonomicky méně přitažlivých.¹⁸

Německý geograf Martin Born (1933–1978) zdůraznil, že sociální úhory je třeba striktně odlišit od pustých pozemků a usedlostí (*Wüstunge*). V případě sociálních úhorů se status nemovitostí neměnil, pozemek zůstával stále součástí usedlosti a ta byla i nadále zachovávána jako integrální sociálně-ekonomická jednotka s původními právy i povinnostmi. Sociální úhor byl přechodný a znamenal, že pozemky nebyly obdělány, usedlost nebyla osazena, avšak původní systém a institucionální rámec zůstávaly zachovány. Naproti tomu skutečné pustnutí znamenalo rozpad systému, pozemky získávaly nový status, uvolnila se jejich vazba na původní usedlost, která se rozpadla. Na rozdíl od pozemku, jenž se stal součástí sociálního úhoru, pustý pozemek mohl být i nadále obděláván a odváděna z něho pozemková renta.¹⁹

Sociální úhory byly přirozenou součástí každého sídelního vývoje, zatímco pustnutí bylo institucionálně zakotvené rozhodnutí, které přinášelo změnu stávajícího systému, rozvolnění původních vztahů i pout, a tím otevíralo cestu pro flexibilní utváření systému nového. Pokud usedlost nebo ves stále přetrvávala jako dočasně neosazená, právně a sociálně-ekonomicky definovaná jednotka, která z pohledu vrchnostenské, církevní i zeměpanské evidence neplnila své povinnosti, je vhodné hovořit o sociálním úhore. Ten obvykle vystupoval roztroušeně a v dlou-

¹¹ F. ROUBÍK, *Soupis*; A. PROFOUS, *Místní jména I–III*; A. PROFOUS – J. SVOBODA, *Místní jména*; A. PROFOUS – J. SVOBODA – V. ŠMILAUER, *Místní jména*.

¹² V. NEKUDA, *Zaniklé osady*; V. NEKUDA, *Příčiny*, s. 107–108; V. NEKUDA, *Ursachen*, s. 103–104; L. HOSÁK – R. ŠRÁMEK, *Místní jména*.

¹³ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 10–23; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 5–12; A. SIMMS, *Deserted medieval villages*.

¹⁴ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 10–23; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 5–12.

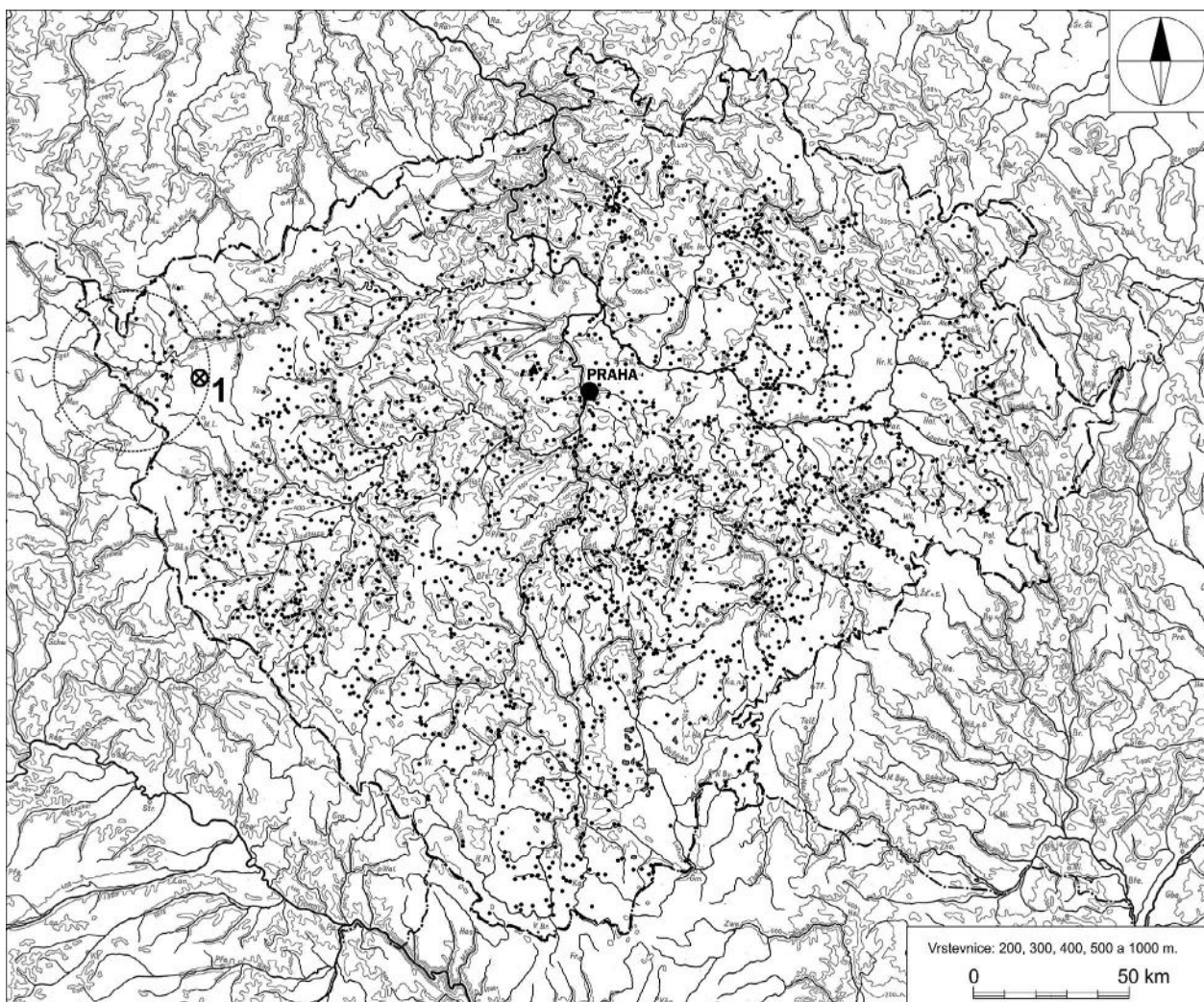
¹⁵ H. POHLENDT, *Die Verbreitung*, s. 6–10, 60–76; W. ABEL, *Die Wüstungen*, s. 6–7; D. STAERK, *Einige Bemerkungen*; M. BORN, *Wüstungsschema*.

¹⁶ Následující pasáže podle T. KLÍR, *Osídlení*, s. 180–182.

¹⁷ B. FREUND, *Sozialbrache*.

¹⁸ Z početné starší literatury zejména M. BORN, *Objektbestimmungen*, s. 46–48; M. BORN, *Wüstungen*, s. 145–146; K. RUPPERT, *Zur Definition*; K. RUPPERT, *Sozialbrache*; W. WENDLING, *Die Begriffe*.

¹⁹ M. BORN, *Wüstungen*. Srov. např. A. KOSTLÁN, *K rozsahu*, s. 215–216.



Obrázek 1.1. Zaniklá venkovská sídliště v Čechách evidovaná Františkem Roubíkem na základě písemných pramenů (převážně 14.–17. století). Vyznačena zájmová oblast Chebska a Slavkovského lesa.

Podle: Podle F. ROUBÍK, *Soupis*, mapové přílohy 1–9. Upraveno. Převzato z T. KLÍR, *Zaniklé vsi*, ryc. 2.

Poznámka: Mapa eviduje celkem 2362 lokalit a poskytuje pouze orientační přehled, neboť je zatížena mnoha chybami a nepřesnou lokalizací. Nicméně je nápadný nižší výskyt zaniklých vsí jednak v zemědělsky příznivých oblastech, jednak v některých horských regionech, zvláště tam, kde dominují lesní lánové vsi. Poloha vsí uvedených v textu: 1 – Schwarzenbach ve Slavkovském lese (na Roubíkově mapě lokalizován chybně).

hodobém pohledu mohl putovat celým sídlištěm. V důsledku náhlých kataklyzmatických událostí se mohl rozšířit i na celé sídliště, drtivá většina takových sociálních úhorů však byla překonána.

Stanovit ostrou hranici mezi sociálním úhorem a pustou nemovitostí nebo sídlištěm lze jen obtížně, terminologie středověkých a raně novověkých pramenů to spolehlivě nedovoluje, rozhodující je způsob, jak s pozemky nebo usedlostmi bylo skutečně nakládáno. Příkladem spolehlivé identifikace zániku původního systému je formální změna právního rámce, tj. udělení plužiny opuštěného sídliště poddaným ze sousední vsi, a to nikoliv formou dočasného,

ale dědičného nájmu.²⁰ Těchto případů ale máme výslovně doloženo jen málo. Z toho důvodu budeme v následujícím textu používat termín „pustý“ jak pro sociální úhory, tak pro skutečně „pusté“ nemovitosti a sídliště.

Z dalších termínů je hojně používáno adjektivum „zaniklé“ sídliště. To referuje k minulé situaci a je vhodné pro geografickou a archeologickou klasifikaci pramenů uchovaných v terénu. Zánik je vždy důsledkem pustnutí jako rozpadu starších vazeb a systémové transformace.

²⁰ T. KLÍR, *Procesy*, s. 714.

2. Stav výzkumu

2.1. Úvod

Studium pustnutí venkovských sídlišť je přirozenou součástí debaty o hlavních tendencích a příčinných souvislostech ekonomického vývoje evropské společnosti na sklonku středověku a prahu raného novověku. Nápadná kumulace pustých sídlišť se také stala jedním z vážných argumentů, kolem něhož krystalizovalo krizové vnímání celé jedné epochy, ať už byl primární hybatel hledán uvnitř společnosti, nebo mimo ni. V posledních dekádách přitom pozorujeme významný posun, jenž sblíží historické a sociální vědy. Pustá sídliště jsou chápána jako kombinovaný důsledek malého adaptačního potenciálu a zranitelnosti rolnických komunit na straně jedné a vnějších otřesů na straně druhé.

Sociální i historické vědy usilují o mnohem více než jen o pouhé vysvětlení příčinných souvislostí pustnutí a zániku sídlišť. Pozornost se nyní obrací ke společnosti jako celku a otázka zní, proč byly určité společnosti na některé vnější podněty citlivé a na jiné nikoliv. A proč se některé společnosti s určitými pohromami flexibilně vyrovnaly a vyšly z nich posíleny, zatímco u jiných tytéž podněty vyústily v kolaps. Cesta k takto koncipovanému vysvětlení byla dlouhá, evropské historiografii trvala celé jedno století. Cílem následujících pasáží je proto shrnout její průběh.

2.2. Hledání příčinných souvislostí

I přes mnohé rozdílnosti spojoval jednotlivé evropské regiony až do konce 13. století populační růst, sídelní postup, urbanizace a rozvoj tržních vztahů.²¹ Ve 14. a 15. století se tato vývojová trajektorie v mnoha regionech zastavila, a naopak často sledujeme populační pokles nebo stagnaci, zmenšení zemědělských ploch, a především zásadní systémové změny, které otevřely novou kontinuitu v sociální a ekonomické sféře.²² Tento dramatický a regionálně mimořádně rozrůzněný vývoj okouzluje historiky a opakovaně je svádí k hlubšímu empirickému výzkumu a obecným interpretacím.²³ S ohledem na stav písemné pramenové základny, jež je v mnoha regionech frustrující, se pozornost upírá k výzkumu proměn kulturní krajiny a zaniklých sídlišť.

Důvody, povaha a časové parametry evropské pozdně středověké změny jsou předmětem živé a kontroverzní debaty vedené mezi medievalisty

a ekonomickými historiky.²⁴ Část badatelů za ní vidí systémovou krizi, která pramenila z malé životnosti feudálních vztahů a jejich neschopnosti zajistit ekonomický růst, zatímco jiní zdůrazňují spíše váhu vnějších, environmentálních hybatelů.²⁵ Nemalé množství historiků přitom krizové modely odmítá, neboť je považuje za imaginaci našeho současného světa.²⁶ Preferována je pak představa o vzájemně provázaném, ale regionálně rozrůzněném vývoji, jehož součástí byl technologický pokrok, změna v produkčních systémech a jejich racionalizace.²⁷ Při výkladu si navíc konkurují konvenčně pojaté historické narativy, zdůrazňující komplexitu a jedinečnost minulé skutečnosti, s formálními modely, preferovanými historicky orientovanými ekonomy.²⁸ Shrnutí dosavadních teoretických přístupů poměrně nedávno nabídl Harry Kitsikopoulos, na něhož navázali editoři svazku *The Crisis of the 14th Century*.²⁹ Náš pohled na jejich osnovu v principu naváže, bude ale hlubší a cíleně zaměřený na problematiku pustnutí sídlišť.

Agrární krize pozdního středověku

Klasické ekonomické teorie, jako jsou teorie pozemkové renty Davida Ricarda a populační teorie Thomase Roberta Malthuse, stojí v základu vlivných krizových teorií, které byly pro pozdní středověk formulovány Wilhelmem Abelem pro Německo, Georgesem Dubym pro Francii, Michaellem Postanem pro Anglii a Bernardem Slicherem van Bathem pro Evropu jako celek. Podle jejich výkladu středověká společnost na populační růst reagovala extenzivním zvýšením obilní produkce a sídelním postupem do zemědělsky stále méně a méně příznivých poloh. V některých oblastech mělo být dosaženo mezi dlouhodobě udržitelného obilnářství, souběžně zemědělské systémy navíc nedokázaly zabránit minerálnímu vyčerpání půd. Vysoké riziko plynulo z mezních fragmentarizací usedlostí, nízkých životních standardů podstatné části obyvatelstva, vysokých obilních cen a pozemkové renty. Napjatá situace se měla uvolnit teprve během následující krize spojené s depopulací v důsledku hladomorů a morových vln ve 14. století. Postanovy a Abelovy teze,

²⁴ Starší literaturu shrnuli F. GRAUS, *Das Spätmittelalter*; F. SEIBT – W. EBERHARD (ed.), *Europa 1400. Die Krise des Spätmittelalters*; P. SCHUSTER, *Die Krise*; H. KITSIKOPOULOS (ed.), *Agrarian Change*.

²⁵ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 2.

²⁶ P. SCHUSTER, *Die Krise*, s. 55.

²⁷ J. DEMADE, *The Medieval Countyside*, s. 223–226; B. SCHOLKMANN et al. (ed.), *Zwischen Tradition und Wandel*.

²⁸ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 2.

²⁹ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*; M. BAUCH – G. JASPER, *Teleconnections*.

²¹ Např. F. FERNÁNDEZ-ARMESTO – J. MULDOON (ed.), *Internal Colonization*.

²² Např. H. SCOTT, *Introduction*, s. 3; R. GRAFE, *Economic and Social Trends*.

²³ H. KITSIKOPOULOS, *Introduction*, s. 1.